

הרב קוק - חדות בדעות

את התלמוד ניתן לתאר כ'תרבות של מחלוקת'. בתוך תרבות זו ל'בית שמאי ובית הלל' - משקל מרכזי. התלמוד מתאר באופן סכמתי, דרמטי ורומנטי מחלוקת זו. אחד ההיגדים מצוי לפניכם.

עירובין יג ב

אמר רבי אבא אמר שמואל שלש שנים נחלקו בית שמאי ובית הלל הללו אומרים הלכה כמותנו והללו אומרים הלכה כמותנו יצאה בת קול ואמרה אלו ואלו דברי א-להים חיים הן והלכה כבית הלל וכי מאחר שאלו ואלו דברי א-להים חיים מפני מה זכו בית הלל לקבוע הלכה כמותן מפני שנוחין ועלובין היו ושונין דבריהן ודברי בית שמאי ולא עוד אלא שמקדימין דברי בית שמאי לדבריהן.

כיצד יתכן שאלו ואלו אמת? מדוע נקבע שהלכה כדברי בית הלל? האם השיקולים המוצעים רלוונטיים לפסיקת הלכה? ראו את דברי הריטב"א והמהר"ל המפענחים חידות אלו.

ריטב"א

שם אלו ואלו דברי א-להים חיים. שאלו רבני צרפת ז"ל האיך אפשר שיהו אלו ואלו דברי א-להים חיים וזה אוסר וזה מתיר? ותרצו כי כשעלה משה למרום לקבל התורה הראו לו על כל דבר ודבר מ"ט פנים לאיסור ומ"ט פנים להיתר, ושאל להקב"ה על זה ואמר שיהא זה מסור לחכמי ישראל שבכל דור ודור ויהיה הכרעה כמותם ונכון הוא לפי הדרש ובדרך האמת יש טעם סוד בדבר:

מה טיבו של הדרש? מה ההגיון מאחוריו? האם ניתן לשער להיכן נוטה הסוד? אולי זה שבמהר"ל?

מהר"ל - באר הגולה באר ראשון

כמו שהשיי [=שה' יתברך] אדון כל המעשים וממנו נמצא עולם המורכב שיש בו דברים מתחלפים ויש אחד הפך השני, וכך הוא דבר זה שכל דבר יש לו בחינות מתחלפות שאין העולם פשוט שלא יהיה בו חילוף בחינות, א"כ המטמא והמטהר זה למד תורה כמו השני כי לכל אחד ואחד יש לו בחינה בפני עצמו, והשיי ברא את הכל והוא ברא הדבר שיש בו שתי בחינות. רק לענין הלכה למעשה אין ספק שהאחד יותר עיקר מן השני, כמעשה ה' אף כי הדבר הוא מורכב, מכל מקום אין זה כמו זה רק האחד יותר עיקר. שהרי העץ שהוא מורכב מדי יסודות, העיקר שגובר בו הוא יסוד הרוח כמו שידוע. וכן אף שיש לדבר אחד בחינות מתחלפות כולם נתנו מן השיי, רק כי אחד מהם יותר עיקר והוא מכריע והוא הלכה. מ"מ אל תאמר כי דבר שאינו עיקר אינו נחשב כלום, זה אינו כי השומע כל הדעות הרי השיג הדבר כפי מה שיש לדבר בחינות מתחלפות, והרי למד תורה כפי מה שהוא הדבר שיש לו בחינות מתחלפות, רק לענין הלכה אחד מכריע על השני. ולפעמים הבחינות שווים לגמרי בצד עצמו ואז שניהם מן השיי בשווה ואין מכריע. וזהו מחלוקת הלל ושמאי שיצא בת קול אלו ואלו דברי א-להים חיים, ר"ל ששניהם שווים בבחינות שזה כזה, וכיון שהבחינות שווה שניהם דברי א-להים חיים. כי השיי נתן התורה וציוה הכל לפי הבחינה, שאם הבחינה לטהרה ציוה עליו טהור, והפך זה ג"כ אם הבחינה לטומאה ציוה עליו טמא, וכאשר הבחינות שווים על זה אמר אלו ואלו דברי א-להים חיים, כי המטהר דבריו דברי א-להים שהוא יתברך מטהר מצד בחינה של טהרה זאת, וכן המטמא ג"כ דבריו דברי א-להים שהוא יתברך מטמא לפי בחינה של טומאה:

מה הרווח העולה מלימוד העמדות שלא נפסק כמותן להלכה? האם לרשע תשובתך זו, ניתן לפרש אלו ואלו באופן רחב יותר מפרשנות המהר"ל?

תפיסה מקיפה וכוללת בתחום זה הציב הרב קוק. במאמר שלפניכם הוא מציג את עמדותיו באופן הפשטני ביותר והנחו לקליטה. קראו את המאמר ונסו להוציא ממנו 'כותרות'.

מאמרי ראי"ה עמ' 11-13

ב. כיצד מבקרין?

כל ספר, כשהוא לבדו, מגלה רק חלק מצמצם וקטן מהרגש או השכל, וכדי לדעת את ערכו האמיתי אפשר רק כשמוצאים את הקשר שבינו ובין הכלל כולו. וביותר יהיה ניכר היתרון והשלמות, כשמתחבר שפע של ספר חשוב אחד עם איזה ספר חשוב אחר, הנראה כעומד בניגוד אליו, שרק הניגוד הזה, כשהוא בא לידי התחברות הוא מביא לידי שלמות, שהאחד משלים את חברו. ואת הדבר הזה אנו צריכים תמיד לשום על לבנו, כשאנו מדברים על דבר ספרינו הפנימיים, שרק אז תראה היהדות בשלמותה, אם נשקיף על כל ספר וספר כעל אחת מאבני היכל גדול שכלן מתחברות יחד לבנין אחד ענקי ושלם, כי אעפ"י שיש ליהדות צדדים שונים, הרי היא באמת חטיבה אחת: "אלו ואלו דברי א-להים חיים", ורק אז תביא השפעת הספרים ההם את ברכתם המרובה. ואולם החבור וההבאה לידי הרמוניא [=הרמוניה] דורשת כשרון, אמון רוח וביותר עמל ומנוחת הדעת, הבאה ע"י עסק של קביעות והרגל של חנוך יפה באהבת הדעת, אהבת ישראל, אהבת תורה ואהבת שמים. בכלל, בסדרי הלמודים צריכה להיות הידיעה המקפת והכוללת קודמת ליצירת חידושים "ילמד אדם תורה ואח"כ יגהה", ומכל שכן ביחש הכתיבה וההריסה ע"י כלי זיינה של ההתנגדות והביקורת, שראויה לצאת רק אחרי הידיעה העמוקה והברורה, הנקנית רק בסבל רב ועמל גדול. "הסכת ושמע ישראל - הס, ואחר כך כתת". והידיעה הרבה גם היא אינה מספקת, אם לא ילוו אליה גם שאר המעלות המוסריות, שמבלעדן אי אפשר לה להאמת להתגלות. וכל אלה אי אפשר למצוא באותם הבאים כאורחים אל הטרקלין הרוחני שבתורה, אורחים שאינם מתקשטים כלל כשהם נכנסים, כי הטרקלין הרוחני המכובד והנקדש הזה נחשב בעיניהם כאיזה פונדק, שכל הולל ופוחז יכול להכנס בו ברפש שבסנדליו וברבב שעל בגדו ובכל זיהמת החיים שבגופו ונשמתו. וכך הביא העדר הקביעות וההכנה במקצוע הרוחני שבתורה לידי שברון נורא! מעוט העסק והעראיות גרמו שאין העניינים כולם מקופלים זה עם זה, ואין להם קשר ייחוס, הראוי לקומה רוחנית שלמה. הרעיונות הולכים בודדים ותועים, כל אחד מושפע רק מאיזו פנה בודדת מספר מיוחד, או, במלות יותר מדויקות, מקטעים של ספר מיוחד, והספר עצמו יורד ומתבודד הוא עם ירידת הרעיון והרחקת המחשבה מעל לגבול הרוחני "האומר שמועה זו נאה ושמועה זו אינה נאה, עליו נאמר: ורועה זונות יאבד הון", שהוא מאבד הונה של תורה" במלא המובן נתקיים בזמננו, במה שנוגע לצד הרוחני שבתורה. ואותו החוג של המורגלים באמונה, בתורה ומצות, אלה, שמהם היו ראויים ונאים להיות כבני בית בטרקלין הזה, היודעים הם ליהנות וליהנות מזיוו של הטרקלין? מביטים הם באימה יתרה לא כבן פלטיין היודע את ערכו, אלא כבן שומר החצר שנהנה מחיצוניותו של הטרקלין, ורעיון לא יעלה על לבבו שלו נאה ויאה דווקא להכנס פנימה. וכה נשאר דריסת הרגל בפנימיותו של הטרקלין רק לאותם עזי הנפש הבאים לתוכו בכל הזוהמא והחשכה, התועבה וגסות הרוח שלהם, והם מראים לבני עמנו, כביכול, את המאור שביהדות. ומי יוכל לדבר עם עזי נפש אלה ע"ד השלמתה של שטה אחת בחברתה, ע"ד הכללות העליונה של כל חזיונות היהדות איך הם מתאימים זה לזה ושדוקא מכל הרועים יחד תצא תורה ואורה! הם יודעים, למשל, שהרמב"ם דורש בשבח השכל וההכרה ור"י הלוי בשבח הרגש והפיוט. ואם כן הם "שני כתובים המכחישים זה את זה". ויש רק ברירה אחת להשפיל את האחד ולרומם את השני, כמובן במדת הרוממות הדלה שפעוטים כאלה יכולים לרומם, שההלל שלהם מלא באמת חרפות וגדופים ואין טובתם שלמה. בקרת כזו אינה מועילה כלום להבנת עמקי מחשבותיהם של צדיקי עולם ההם, אלא מחשיכה את הוד זהרם. אם חזיון אחד נתגלה, למשל, בספר ה"מורה" וחזיון אחר בספר ה"כוזרי", כל אחד הוא אמנם עולם שלם ומאיר כשהוא לעצמו, אבל להבין את כל גדלם ורוממותם אפשר רק אז, כשהם "מקבלין דין מן דין" ומתכללים יחד. ולא דוקא שני המאורות הגדולים האלה, כ"א כל המאורות הגדולים עם הקטנים, הנגלים והנסתרים, כלם יחד צריכים שיהירו כזהר הרקיע על אופקה של היהדות. רק אז יודע לנו נגהם, ורק אז נוכל בגדל נפש להוסיף מה שבחנו להוסיף ע"פ טעמנו ומדת תרבותנו, ואז תהיה הוספה שלנו בעבודה הספרותית באה להשלים את הבנין הגדול, שבנו נביאינו וחכמינו מדור דור לעדי עד. (הניר שנה א' חוב' א' תרס"ו)

מנו את שלושת העקרונות של גישת 'אחדות בדעות':

1. הנחת היסוד היא.....
2. שלב ראשון הוא....
3. ואז אפשר ל....

המקור הבא משלים את השיטה בשני דגשים: המטרה המנחה את העבודה והזהירות בחיונית בדרך – מצאו שני היבטים אלו:

אגרות הראיה / כרך א / עט

כלל גדול אומר לכבודו, שההשקפה היותר מאירה בענייני אמונות ודעות, כמו בכל עניינים נשגבים, היא לצאת מהחוג הצר, שבו נמצאים שיטות מחולקות, הצוררות זו את זו ומבטלות אלו את אלו, ולבא עד מרום הפסגה, שמשם נשקפות כל הדעות בשרשן, איך שכולן עולות למקום אחד, ורק שינוי תנאים באורחות החיים ובמצב הנפשות הוא המחלק ביניהן. והחוקר המיושב,

המשתמש בשכל ישר, מצורף לרגש בהיר ונכון, ידע איך להוקיר כל דבר בערכו, ואיך לשלב כל הדעות במצב כזה, שכל אחת תשלים את החיסרון שיש בחברתה, אפילו במקום שהן נראות כחולקות זו על זו. זאת היא ההשקפה העליונה, הנובעת מההכרה האלקית האמיתית, "הכולל הכל וכללם יחד" וצריך בזהירות לחלק בין הצעה כוללת זאת, שהיא יודעת להעמיק אל חקר כל אחת מהדעות, ולהוקיר כל רגש כפי עומק שיווי, ובין הסבלנות הקרה, הבאה מתוך מה שאין העולם הרוחני תופס מקום בנפש: זאת האחרונה מוכרחת היא לסגת אחור מפני האורה וברק החיים, והראשונה תגדל ותפרה תמיד במעלה יותר גדולה, עד אשר תמלא הארץ דעה את ד', שאז "לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי", ועם מילוי העושר המדעי והרחבת כל שיטה לפרטיה יהיה גדול כח השלום המקורי המאגד את כולם,

הדגשת התנאי והזהירות שלא להיחפז לאחדות חיצונית מחייב להכיר את ערך המחלוקת שימו לב לטיעון הבא:

אורות הקודש / חלק א / עמוד טו / ערך הנגודים - יא

כל הניגודים הנמצאים בהדעות, וכל אותה האפסיות שלפעמים נראה מחוג אחד על חברו, והניגודים הללו מתגדלים ביותר כל מה שהדעות תופסות מקום יותר גדול ברוח האדם, למסתכל פנימי מתראים הם בתואר ריחוקים מקומיים של שתילים, שהם משמשים לטובת רענותם ושיעית יניקתם, כדי שכל אחד ואחד יתפתח במילואו, ותהיה הסגולה המיוחדת של כל אחד מחוטבה בכל פרטיה, מה שהקירוב היה מטשטש ומקלקל הכל. והאחדות המתואמה באה רק מתוך זה הריחוק, שרי בפירודא וסיים בחיבורא.

על רקע זאת ניתן להבין את הערך של תרבות המחלוקת – המקור הבא הוא מן המפורסמים במשנת הרב קוק המייצגים את גישתו הסובלנית והמאחדת:

עולת ראייה / חלק א / עמוד של

אמר ר' אלעזר אמר ר' חנינא תלמידי-חכמים מרבים שלום בעולם, שנאמר וכל בניך למודי ד' ורב שלום בניך, אל תקרי בניך אלא בוניך. (ברכות ס"ד.). יש טועים שחושבים, שהשלום העולמי לא יבנה כי-אם ע"י צביון אחד בדעות ותכונות, וא"כ כשרואים ת"ח חוקרים בחכמה ודעת תורה, וע"י המחקר מתרבים הצדדים והשיטות, חושבים שבזה הם גורמים למחלוקת והפך השלום. ובאמת אינו כן, כי השלום האמתי אי אפשר שיבוא לעולם כי-אם דוקא ע"י הערך של ריבוי השלום. הריבוי של השלום הוא, שיתראו כל הצדדים וכל השיטות, ויתבררו איך כולם יש להם מקום, כל אחד לפי ערכו, מקומו וענינו. ואדרבא גם העניינים הנראים כמיותרים או כסותרים, יראו כשמתגלה אמיתת החכמה לכל צדדיה, שרק ע"י קיבוץ כל החלקים וכל הפרטים, וכל הדעות הנראות שונות, וכל המקצועות החלוקים, דוקא על ידם יראה אור האמת והצדק, ודעת ד' יראתו ואהבתו, ואור תורת אמת. על-כן תלמידי חכמים מרבים שלום, כי במה שהם מרחיבים ומבארים ומילדים דברי חכמה חדשים, בפנים מפנים שונים, שיש בהם ריבוי וחילוק עניינים, בזה הם מרבים שלום, שנאמר וכל בניך למודי ד'. כי כולם יכירו שכולם גם ההפכים בדרכיהם ושיטותיהם כפי הנראה, המה כולם למודי ד', ובכל אחת מהנה יש צד שתתגלה על ידו ידיעת ד' ואור אמתו. ורב שלום בניך... שהשלום הוא צריך דווקא לדברים אחדים ושיווי רעיונות, שזה באמת מגרע כח החכמה והרחבת הדעת, כי אור הדעת צריך לצאת לכל צדדיו, לכל הפנים של אורה שיש בו, אבל הריבוי הוא רב שלום בניך, אל תקרי בניך, אלא בוניך, כי הבניין יבנה מחלקים שונים, והאמת של אור העולם תבנה מצדדים שונים ומשיטות שונות, שאלו ואלו דברי א-להים חיים, מדרכי עבודה והדרכה וחנוך שונים, שכ"א תופס מקומו וערכו. ואין לאבד כל כשרון ושלמות כ"א להרחיבו ולמצוא לו מקום...

תפיסה עומדת במרכז ההגות הציבורית של הרב קוק ומנחיה תשתית לסובלנות במישור הלאומי ובלב הוויכוחים הציבוריים. שימו לב כיצד בונה הרב קוק את הטענה ואת המושגים.

אורות התחיה / יח

שְׁלֵשָׁה כּוּחוֹת מוֹתָאבָּקִים פְּעוֹת בְּמַחְנֵנוּ. הַמְלַחְמָה בִּינֵיהֶם נִכְרָת הִיא בְּיֹתֵר בְּאַרְץ-יִשְׂרָאֵל, אֲבָל פְּעֻלָּתָם הִיא פְּעֻלָּה נִמְשָׁקֶת מֵחַיֵּי הָאֲמָה בְּכָלֵל, וְשֶׁהִשְׁקִים קְבוּעִים הֵם בְּתוֹךְ הַהִפְכָה הַחוֹדְרָת בְּמִרְבָּעֵי רוּחַ הָאֱדָם. אֲמִלְלִים נִהְיָה אִם אֶת שְׁלֵשֶׁת הַכּוּחוֹת הַלְלוּ, – שֶׁהֵם מִכְרָחִים לְהֵאָחַד אֲצִלְנוּ, לְסַיֵּעַ כָּל אֶחָד אֶת חֲבֵרוֹ וּלְשַׁכְּלֵלוּ, שְׂבִיבָצָר כָּל אֶחָד מֵהֶם אֶת הַקִּיצוֹנִיּוֹת שֶׁחֲבָרוּ יוֹכֵל לְהִבְיָא בְּצוּרָה מְקַלְקֶלֶת, כְּשֶׁלֹּא יִסְגֵּי דְרָכּוֹ, – נִיחִים בְּפִיּוּכָם, בְּמִרְיָדָתָם זֶה עַל זֶה, וּבְהַחֲלָקָם כָּל אֶחָד לְמַחְנֵה מִיָּחֵד, הַעוֹמְדָת כְּצַר לְמַחְנֵה הַשְּׂנֵיָה.

הקדש, האמה, האנושיות, – אלה הם שלשת התביעות העקריות, שהחיים כלם, שלנו ושל כל אדם, באיזו צורה שהיא, מרכיבים מהם. איך יהיו מנייתיה של ההרפבה הזאת, אם חלק אחד מאלה תופס מקום פחות או יותר עקרי, אצל איזה נחיד או אצל איזה צבור, אבל לא נמצא ולא נוכל למצא שום צורה קבועה של חיים אנושיים, שלא תהיה מרכבת משלשתם. ההתמזגות הדרושה של שלשת התביעות הגדולות הללו מוכרחת היא לבוא בכל קבוצה, שיש לה תקנה של חיים עתידים, וכשאנו סוקרים בחיינו ורואים אנו, שהכחות הללו, למרות תעודת התמזגותם, הולכים הם ונפרדים, הננו נקראים לבוא להצלה. יסודות של הפרוד היא בצדדים השליליים שכל כח רואה בחברו, והצדדים השליליים מצד עצמם באמת אינם ראויים לשמם זה, כי בכל כח בודד, בנחוד נפשי, מוכרחים להיות צדדים שליליים, בפנט בהתפשטותו היתרה על חשבונם של כחות אחרים. בזה אין להפליא בין הקדש ובין החל: הכל נכנס תחת קו המדה והכל צריך משקל, "אפלו רוח הקדש ששוכה על הנביאים אינה שוכה אלא במשקל". אבל הפרוד במקום שצריכים לאחד מביא לזה, שמעט מעט מתרוקן הרוח, ההכרה החיובית, במעמד הכח המיוחד, לפחות, לאותה האישיית או הקבוצה, הולכת ומתחשקת, מפני הצמוק ההולך ומתגבר באותו הכח המיוחד, הבודד בזרוע נגד טבע הרוח להיות מתאחד עם עוד יסודות המשלימים אותו, ותחתיה באה רק הכרה שלילית לפרנס את החיים, וכל בעל כח מיוחד מלא הוא רק מרץ של אש ביחש לשלילתו של הכח האחר או האחרים שאינם חפץ להפכים. ובאופן חיים כאלה המצב נורא, הרוח מתבוסק, עמדת האמת, הכרחה הפנימית יחד עם אהבתה, מתמוטטת והיא הולכת ונעדרת, על-ידי מה שנעשית עדרים עדרים.

שלשת הסיעות היותר רשמיות בחיי האמה אצלנו: האחת האורתודוקסית, כמו שרגילים לקרואה, הנושאת את דגל הקדש, טוענת באמץ, בקנאה ובמרירות, בעד התורה והמצוה, האמונה וכל קדש בישאך; השנייה היא הלאמית החדשה, הלוחמת בעד כל דבר שהנטייה הלאמית שואפת אליו, שכוללת בקרבה הרבה מהטבעיות הטחורה של נטית אמה, התפצה לחדש את חיייה הלאמיים, אחרי שהיו זמן רב עלומים בקרבה מתגרת נדה של הגלות המרה, והרבה ממה שהיא חפצה להכיר לטובה את אשר קלטה מרשם רוחם של עמים אחרים, באותה המדה שהיא מפרת שהיא טובה ונאותה גם לה; השלישית היא הליברלית, שהיתה נושאת את דגל ההשקלה בעבר לא כחוק ונצדו נדה תקיפה בחוגים רחבים, היא אינה מתפנסת בחטיבה הלאמית, ודורשת את התכוון האנושי הפללי של ההשקלה, התרבות והמוסר ועוד.

הדבר מובן, שבמצב בריא יש צדק בשלשת הכחות האלה גם יחד, ותמיד צריכים אנו לשאף לבוא לידי המצב הבריא הזה, אשר שלשת הכחות הללו יחד יהיו שולטים בנו בכל מלואם וטובם, במצב הרמוני מתקן שאין בו לא חסר ולא יתר, כי הקדש, האמה והאדם, יתדבקו יחד באהבה אצילית ומעשית, ויחד יתגדו היחידים וגם הסיעות, שכל אחד מהם מוצא את פשרונותיו יותר מסגלים לחלק אחד משלשת החלקים הללו, בידידות הראויה, להכיר בענין זה כל אחד את התפקיד החיובי של חברו. אז תהיה ההכרה הזאת הולכת ומשתלמת, עד שלא די שיכיר כל אחד את הצד החיובי, שיש בכל כח, לדבר הגון ומקבל נראוי להשתמש בו, גם להטבה הפללית של מווג הרוח וגם להטבה הפרטית של בסוסו של הכח המיוחד שהוא מוצא את עצמו שרוי תחת דגלו, אלא שעוד הלאה ילך, עד שאת התכוון החיובי אשר בצד השלילי של כל כח נכח, על-פי המדה הנכונה, גם כן יכיר לטוב, וינע ששטובתו של הכח המיוחד, שהוא יותר נוטה אליו, צריך הוא להיות משפיע באיזו מדה גם מהצד השולל, שהכח האחר השולל את הכח הזה החיובי שלו, הוא מפני שבשלילתו הוא מעמידו על מדתו הראויה לו ומצילו מהגרעון המסכן של התוספת וההפרכה, וזוהי העבודה המיוחדת מעבודות הקשות שבמקדש, הקמיצה, "שלא יחסר ושללא יותיר". וכן כשנסתפל בשכל טוב בתסיסות, שאנו סובלים מהן כל-כך בדורנו, נדע שאך דרך אחד יש לפגינו: שכל אחד, בין יחיד ובין קבוצה, ישים אל לבו את המוסר הזה, ויחד עם ההגנה, שכל אחד קרוא להגן, על אותו הכח המיוחד שהוא מקשר אליו, על-פי טבע נפשו ועל-פי הרגלו וחווכו, נדע איך להשתמש בכחות שהם מוצאים להם מקלטם באנשים אחרים ובסיעות אחרות, למען ישלים את עצמו ואת סיעתו, בין בצד החיובי של הכחות האחרים ובין בחלק הטוב של הצדדים השליליים שלהם, שהם יהיו מאמצים באמת את כחו המיוחד במה שישמרו אותו משקלל ההפרכה, הגורמת חלישות כח וטשטוש צורה. באופן זה נוכל לקוות להגיע למצב של חיים הראויים לגוי אחד בארץ.

מובן הדבר, כי מה שהנכנסו את הקדש בשדרת שלשת הכחות, שכל אחד צריך לצמצם את עצמו לפעמים כדי להניח מקום לחברו, איננו מובן כי אם בצד הטכני והמעשי של הקדש ובצדדים המחשביים וההרגשיים המתחסיים לזה. אמנם עצם הקדש העליון הרי הוא הנושא הפללי, שהצמצום הזה עצמו אף הוא מכלל עבודתו כמו כל העבודות הנאות לשכלול העולם והחיים בכל המובנים, שפלים הלא את ברכתם מקדש הם נושאים. על-כן המחשבה האידיאלית הרוממה, המחשבה האלהית, היא בעצמה באמת חפשיית היא מכל צמצומים, והקרבה האלהית היא ממלאה תמיד הרחבה עליונה למעלה מכל גבולים, "לכל תכלה ראיתי קץ רחבה מצותך מאד". ובהתהלך האדם והגוי בנתיבות הצדק המעשיים והמחשביים, הממדדים בגבולם, יבשר שלום לעלות גם כן אל האצילות הרחבה, "מן המצר קראתי י-ה ענני במרחב י-ה".

מה נשתנה?

